

6

ग्रामीण भागातील महिला बचतगट व स्वावलंबन

डॉ. अविनाश सिताराम निले

वाणिज्य विभाग,
एम.एस.पी. कला व विज्ञान, के.पी.टी. वाणिज्य महाविद्यालय,
मानोरा, जि. वाशिम

Research Paper - Commerce

प्रस्तावना -

ग्रामीण क्षेत्रातील आर्थिक विकासाचा अभ्यास करत असताना खऱ्या अर्थाने महिला चा आर्थिक विकासात सहभाग आहे हे अभ्यासावे लागते. महिलांनी आपल्या विकासासाठी बचतगट याच्या माध्यमातून स्वतःचे स्वावलंबन केले आहे हे निदर्शनात येते. महिलांमधील कर्मशक्ती सामर्थ्यांचे बळखटीचे पंख देणारी संस्था म्हणजे बचत गट म्हणून ओळखले जाते. प्रत्येक घराच्या दृष्टीने आजच्या काळात आर्थिक नियोजन आवश्यक आहे. आर्थिक नियोजन हे बचतीपेक्षा कमालीचे असते, परंतु सर्वसामान्य वर्गाचा विचार करता लहान-लहान बचत ही बचतीची कल्याणकारी योजना म्हणून ओळखली जाते.

बचत गटातील सुरुवात बांगलादेशातील चितगाव विद्यापीठातील अर्थशास्त्रज्ञ व ग्रामीण बँकेचे प्रणेते व नोबेल विजेते डॉ. महंमद युनुस यांनी स्वयंसहाय्यता गटाची प्रथम सुरुवात केली आहे. सन 1983 साली ग्रामीण बँक प्रकल्पाचे रूपांतर ग्रामीण बँकेत करून लहान लहान गटांना बँकेच्या मुख्य व्यवहारात आणले तेच गट आज बचतगट, स्वयंसहाय्यगट, लघुवित्त रोजगार गट या नावाने वाटचाल करीत आहेत. भारत देशात सर्व प्रथम कर्नाटक राज्याने सन 1986-87 मध्ये बचत गटाची चळवळ उभी केली. सन 2001 पासून भारत देशात महिलांच्या आर्थिक क्रांतीसाठी सुरुवात झाली. देशातील ग्रामीण भागात मोठ्या प्रमाणात लोक वास्तव्य करतात, विविध समस्यांना तोंड देत स्वतःच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी विविध मार्गांचा अवलंब करतात त्यांने मुख्य बचत गट हा एक मार्ग दिसून येतो.

भारत देशात सहकारी चळवळ भारतीय पहिला कायदा 1904 पासून पतसंस्था निर्माण झाल्या नरंतु एक उद्देशीय संस्था असल्याने भारतीय सहकार दुसरा कायदा 1912 अस्तित्वात आला व बहुउद्देशीय धोरण राबवले जाऊ लागले यातच ग्रामीण क्षेत्राच्या विकासाला चालना मिळाली. ग्रामीण भागात राहत असलेल्या महिला वर्गाच्या मदतीला बचत गट हा कामी आला. महिला वर्गाने बचत गटाच्या माध्यमातून स्वतःचा विकास करण्यासाठी ग्रामीण भागातील महिला वर्गाने व त्याकाळच्या सरकारनेही पुढाकार घेऊन महिलांचा विकास केला आहे.

व्याख्या -

“समान गरजा असणाऱ्या स्वइच्छेने एकत्रीत येऊन सामाजिक व आर्थिक पार्श्वभूमी असलेल्या लोकांना सामुहिक एकत्रीकरणाला स्वयंसहाय्यता गट असे म्हणतात.”

“बचत गट म्हणजे निश्चित स्वरूपाचे सामुहिक तयार केलेली लोकांची संघटना होय.”

उद्दीष्टे :

- 1) महिला बचत गटाची वैशिष्ट्ये स्पष्ट करणे.
- 2) ग्रामीण भागातील महिलांच्या आर्थिक समृद्धीचा अभ्यास करणे.
- 3) महिला बचत गटाच्या माध्यमातून विविध उद्योगसमुह स्पष्ट करणे.
- 4) महिला बचत गटासमोरील समस्यांचा आढावा घेणे.

संशोधनाची पद्धती -

प्रस्तु शोध निबंधासाठी द्वितीयक सामग्रीचा वापर केला आहे. यामध्ये संदर्भग्रंथ, संशोधन प्रबंध, मासिके, वर्तमानपत्रे व इंटरनेटचा वापर केला आहे.

गृहितके :

- 1) महिलांच्या आर्थिक विकासात बचत गट हा महत्त्वाची भूमिका बजावतात.
- 2) बचत गटामुळे ग्रामीण भागातील महिला स्वकृत्वावर स्वावलंबी बनल्या आहेत.
- 3) महिलामध्ये नेतृत्वगुण, निर्णयक्षमता, आर्थिक व्यवहारात सहभाग वाढला आहे.

महिला बचत गटाची वैशिष्ट्ये :

- 1) सन 1998 पासून भारत सरकारने आपल्या अर्थसंकल्पात बचत गटांना कर्ज वाटपाबाबत तरतूद केली आहे.
- 2) बचत गटांना अल्प व मध्यम काळासाठी अल्प व मध्यम स्वरूपाचा कर्जपुरवठा कमी व्याजदराने केला जातो.
- 3) केंद्र व राज्य सरकारने विविध योजना राबविल्या आहेत.
- 4) समता, समानता, बंधुभाव, एकात्मता, स्वावलंबन, समुहाने यातत्त्वाची वाढ झाली आहे.

ग्रामीण भागातील महिलांचा आर्थिक समृद्धीचा अभ्यास करणे -

- 1) व्यवसायात टसा - लघुउद्योग, कुटीरउद्योग, हस्तकला उद्योग, कौशल्य विकास, मसाल्याचे पदार्थ, पीट गिरण्या, पापड निर्मिती इतर कामातून ग्रामीण भागात महिला व्यवसायात टसा उमटावत आहेत.
- 2) शेतीत महिलांची मोलाची साथ - शेती क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात महिला वर्ग कामगिरी बजावत असलेले दिसून येते. जवळपास शेतीतील सर्वच कामे महिला सक्षमपणे करित आहेत. पारंपारीक शेती व आधुनिक शेती देखील महिला करत आहेत.
- 3) सामाजिक व राजकीय क्षेत्रात नावलौकिक - स्वयंसेविका माध्यमातून सामाजिक व राजकारणाच्या

माध्यमातून विविध पदापर्यंत महिलांनी कामगिरी करीत आहेत.

महिला बचत गटाच्या माध्यमातून विविध उद्योग समुह स्पष्ट करणे

- 1) दुग्ध व्यवसाय - पश्चिम महाराष्ट्रातील कोल्हापूर जिल्ह्यामध्ये छोट्याशा गावात कमी लोकसंख्या असलेल्या भागात मानकखाडी येथील सरस्वती महिला बचत गटाने दुग्ध व्यवसाय सुरु केला आहे.
- 2) रेशीम उद्योग - खामगाव तालुका शहराजवळ असलेल्या खुटाला खुर्द येथील कलांगण महिला बचतगट यांनी रेशीम उद्योग सुरु केला आहे. कच्चा माल खरेदी करून पक्का माल तयार करणे व विकणे यातून त्यांची आर्थिक प्रगती केली आहे.
- 3) मोत्याची शेती - आर्णी तालुक्यातील लोणी गावामधील जय दुर्गामाता महिला बचत गटाने मोत्याची शेती केली आहे. या गटात 12 महिला आहेत. मानव विकास मशिन व महिला आर्थिक विकास महामंडळाकडून आर्थिक मदत घेतली आहे. शेतात मुबलक पाणी असल्याने 12 फूट खोल व 12 फूट लांब 2 खड्डे घेतले व एक दोरीची जाळ्या तयार करून शिंपले त्यात सोडले त्यात दोन्ही खड्यात 2500 शिंपले आहेत यात हजार मोत्याचे उत्पादन घेतले आहे मोत्याला सरासरी 300 रु. ते 900 रु. भाव मिळेल.
- 4) नांदेड जिल्हा बचतगट - जिल्ह्यातील महिला स्वयंसहाय्यता गटांच्या माध्यमातून पुदिनाशेती, फुलशेती, भाजीपाला शेती, शेळीपालन, दुग्धव्यवसाय आदी पूरक व्यवसाय सुरु केले आहे.

महिला आर्थिक विकास महामंडळामार्फत नांदेड जिल्ह्यात तेजस्विनी महाराष्ट्र ग्रामीण महिला सबलीकरण योजना राष्ट्रीय नागरी योजना, उत्पादने विका अभियान, वॉटर शक्ती अभियान, राबविण्यात येतात.

आजवर जिल्ह्यात 3 हजार 605 महिला गट स्थापन केले आहे. महिला सदस्य संख्या 39 हजार 210 आहे, आजवर 19 कोटी 6 लाख रु. बँकेत बचत आहेत. 119 कोटी 15 लाख कर्ज देवाण घेवाण आहे. बँकेकडून 83 कोटी 40 लाख कर्ज उपलब्ध केले आहे. बँकेचे कर्जपरतफेड प्रमाण 99 टक्के आहे.

महिला बचत गटातील समस्या -

- 1) महिला बचत गटातील महिला सर्व शिक्षीत असतातच असे नाही.
- 2) ग्रामीण भागातील महिला बचत गटाला अपुरे भांडवल हि समस्या भेडसावते.
- 3) आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अभाव.
- 4) शासकीय मदत व अनुदान प्राप्त घेत नाही.
- 5) नविन कौशल्याचा अभाव.
- 6) शिक्षण व प्रशिक्षणाचा अभाव
- 7) एकाधिकार शाहितून तंटे-भांडणे-वादविवाद निर्माण होतात.
- 8) ग्रामीण भागात उत्पादन केलेल्या मालाचा योग्य बाजार पेटेचा अभाव.
- 9) भांडवला अभावी व्यवसाय बंद करतात.
- 10) बाजार पेटेतील खुल्या स्पष्ट टिकणे शक्य होत नाही.

निष्कर्ष -

ग्रामीण भागातील महिलांनी बचत गटाच्या माध्यमातून स्वावलंबी बनण्याचा मार्ग निवडला आहे व त्यात त्यांनी आपले यश मिळवले आहे. बचत गटाच्या माध्यमातून सर्वसामान्य कुटुंबातील महिलांनी पुढाकार घेऊन आर्थिक समस्यावर बचत गट हा एक उपाय आहे ही हे सिद्ध केले आहे. ग्रामीण भागात बचत गट स्थापन करून ग्रामीण भागातच बचत गटाच्या माध्यमातून व्यवसाय उद्योग निर्माण करणे व चालवणे महत्त्वपूर्ण कार्य करत आहेत. महिला बचत गटामुळे महिलांचा विकास झाला आहे.

- 1) ग्रामीण भागातील महिलांची आर्थिक सुधारणा झाली आहे.
- 2) ग्रामीण भागात लघुउद्योग, कुटीर उद्योग, हस्तकला उद्योग, मसाल्याचे पदार्थ, शेतीपुरक व्यवसायइ. महिला बचत गटामुळे सुरु झाले आहेत.
- 3) ग्रामीण भागातील महिलांना व्यक्तीमत्त्व विकासाला वाव मिळाला.
- 4) ग्रामीण भागातील महिलांमध्ये सामाजिक एकात्मता निर्माण झाली.
- 5) ग्रामीण भागाच्या विकासाला चालना मिळाली.
- 6) दारिद्र्याचे प्रमाण कमी झाले.
- 7) बेकारीचे प्रमाण कमी होऊन नवीन रोजगाराच्या संधीत वाढ झाली.
- 8) शेती क्षेत्राच्या विकासाला चालना मिळाली.
- 9) बँकांच्या बचतीत वाढ झाली.
- 10) राजकारणात नेतृत्व करण्याची संधी निर्माण झाली.

संदर्भ सूची :-

- 1) महिला बचतगटात झालेल्या परिवर्तनांचा एक आर्थिक अभ्यास प्रकल्प
- 2) यशस्वामिनी - यशोदा फाऊंडेशन
- 3) भारतीय प्रतिभूमी और विनिमय बोर्ड
- 4) योजना मासिक
- 5) इंटरनेट, वृत्तपत्रे, मासिके, साप्ताहिके इ.
- 6) मार्गदर्शिका - चौधरी पब्लिकेशन
- 7) बचत गट - डॉ. प्रमोज जोगदेव
- 8) बचत गटासाठी कार्यक्षम व्यवस्थापन प्रशिक्षण पुस्तिका - ज्ञान प्रबोधिनी पुणे.
- 9) महिला स्वयंसहाय्यता बचत गट - प्रा. ष्म. यू. मुलानी